

ERDÉLYI MUZEUM

AZ ERD. MUZEUM EGYLET TÖRT. SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

FINÁLY HENRIK,

M. K. EGYET. TANÁR, A MUZ. EGYL. TITKÁRA, A M. TUD. AKAD. I. T.

Megjelen havonként.

Deczeber 1.

Ára évenként 1 frt 15 kr.

Tartalom: A római királyság eltörlése és a köztársaság megalapítása. (Vége.)

Irta: dr. Schilling Lajos. — Ösrégészeti újabb leletek. Közli Torma Zsófia. — Adományjegyzék.

A római királyság eltörlése és a köztársaság megalapítása.

Irta: Dr. Schilling Lajos.

(Vége.)

Cloelia története sem tarthat hitelre igényt. Habár jutalmaztak közszolgálatot szoborral, e korban mégis nagyon ritkán¹⁾ és itt alig is lett volna értelme, mert Cloelia tette nem a köznek szolgált, hanem csak egyszerű menekülési kísérlet volt. Az pedig, hogy lovasszobor állítatott volna, minden valószínűség ellen van; még a K. e. negyedik században is a ritkaságok közé tartozott, ha érdemes vezérek, kik az ország határait tágították, részesültek e kitüntetésben²⁾. Az egész költemény a rómaiak azon hajlamából származtatható, melynél fogva szerették isteneiket történelmi alakokká változtatni át, sőt egyes tárgyaknak, melyeknek eredete feledésbe ment, történelmi jelentőséget találni ki. Így történt a jelen esetben is. A *via sacra* állott egy lovas szobor, mely nem Cloeliának, hanem Venus Cluiliának vagy Cloacinanak (tisztító Venus) volt szentelve, Venus t. i. egyik minőségében mint Equestris tiszteltetett s mint ilyen lovon ábrázoltatott, valószínűleg annál fogva, hogy mint tengeri istenség a hullámok rengését jelképező lóval hozatott összeköttetésbe. Cluilia és Cloelia nyelvtanilag ugyanazon jelentésűek s a nép istennek képét egy költött történelmi személyre vitte vissza. Hogy a lovas szobor valamikép mégis indokolva legyen,

¹⁾ Schwegler—II. 185—azt mondja, hogy éppen nem volt divatban, azonban tudósításaink értelmében a királyoknak, (Plut. Brutus I.), Horatius Cocleusnak (Liv. II. 10.—Dionys. V. 25. az *ágyasán* — Plut. Popl. 16.) némelyek szerint Brutusnak (Plut. Brut. I.) szobor állítatott.

²⁾ 338-ban L. Fur. Camillusnak és C. Maenius consuloknak, kik egész Latiumot meghódították, lovas szobrot állítottak, mi azon időben igen ritka kitüntetés volt. Liv. VIII. 13.

kitalálták, hogy Cloelia lovan úszott át a Tiberen; mások pedig onnan származtatják, hogy az etrusk király a férjhez illő bátorságot férjhez méltó ajándékkal, egy lóval jutalmazta¹⁾. De Plutarch szerint ama szobor nem tulajdonítottatott kizárólag Cloeliának, hanem némelyek szerint Valeriának, Valerius leányának²⁾. Plinius végre a kezesek sorsára nézve merőben eltér a közönséges hagyománytól, irván, hogy azokat, midőn az etrusk táborba akartak menni, Tarquinius Valeria kivételével, mind levágta³⁾.

Porsenna csak a Janiculumot szállja meg és Róma mégis éhhalálnak van kitéve; e valószínűtlenségen segíteni akarván az annalisták portyázó menetekről tudósítanak, melyeket Porsenna hadai a Tiber balpartján rendeztek. A consulok kirohanása a nyugati kapuknál⁴⁾, magán viseli a gyanút, hogy csak azért találtatott ki, hogy a rómaiak tétlensége valamivel mégis széptessék.

A régi római történetírás azon vonása, hogy későbbi eseményeket felhasználnak, hogy a traditionalis historia hézagait kitöltsék, itt is előfordul. E háború részletei nagyon emlékeztetnek a 476-iki vejent háborúra, mely Rómát a cremerai szerencsétlenség után az enyészet szélére juttatta. Az etruskok ekkor is egy síkűtközet után a Janiculumot foglalják el, a Tiberen túl rabló járatokat rendeznek, miért a város nagy éhséget szenved, de az ostromlottak most is, mint akkor, marháikat kihajtva törbe esalják az ellent s reá mint akkor a Collini kapunál s a Spes templom közelében érzékeny esapást mérnek. A várost most is egy Horatius menti meg, a volskoktól hazatérő consul. Most is a rómaiak kezébe kerül az egész janiculumi tábor⁵⁾.

A traditio szépítései daczára kétségtelen, hogy Porsenna betörése súlyosabb következményű volt, mint a hogy közönségesen előadatik. A római büszkeségnek nehezeére esett volna bevallani, hogy a köztársaság azon nép által győzetett le, melyen a királyok alatt diadalmaskodott: a következményt szépítették és a szégyent, mely az egészet érte, egyesek költött hőstettei által akarták helyreütni. E végből találták ki Horatius, Scævola, Cloelia hőstetteit. A hitelesebbnek látszó adatok azonban másról győznek meg: míg legtöbb annalista elferdíti a dolgot, Tacitus kimondja a nagy szót: a város feltétlenül meghódolt a győzőnek⁶⁾. Az idősebb Plinius pedig fentartotta a békefelté-

¹⁾ Plut. Popl. 19. ²⁾ U. o. ³⁾ Niebuhr I. 451, 1220 jegyz.

⁴⁾ Liv. II. 11. ⁵⁾ Liv. II. 51

⁶⁾ Tacitus, Historiarum libri III. 72. cap. sedem Jovis Optimi Maximi, auspiciato a majoribus, pignus imperii, quam non Porsenna dedita urbe, neque Galli capta temerare potuissent, furere principum excindi! Lemair-féle kiadás, Páris 1819.

telek egyik igen terhes pontját: kikötöttet, hogy a rómaiak ne használhassanak vasat más, mint földművelési eszközre¹⁾; e feltételek egyik pontja volt, mint Dionysius szavaiból kivehető, hogy fegyvereiket is ki kellett adni a győzőnek²⁾. Dionysius ezenkívül azt is írja, hogy a senatus összeülvén Porsenna távoztása után, elhatározta, hogy neki elefántcsont székét, kormány-pálczát, aranykoronát és egy diadal ruhát küld³⁾; tehát ugyanazon jelvényeket, melyeket az etruskok, hódolatuk s megadásuk jeléül Tarquinius Priscusnak küldtek volt. A septem pagi⁴⁾ kiadása szintén arra mutat, hogy a rómaiak drágán vásárolták meg a békét, habár Livius úgy írja, hogy Porsenna mintegy alázatosan kérte e terület kiadását⁵⁾, sőt a következő évben már vissza is adta, holott a decemviratus korában még annyira nem volt az etrusk birtok visszafoglalva, hogy Róma határát még ekkor is a Tiber alkotta⁶⁾. Porsenna továbbá csak úgy üríti ki a feltételek szerint a Janiculumot, ha a rómaiak kezeseket állítanak, de hát mi szükség ezekre, ha nem voltak súlyos békefeltételek⁷⁾? Az is csak a monda naivságával egyeztethető össze, hogy a hatalmas király táborá közepett annyira megijed egy merénylettevő fenyegetésétől, hogy rögtön maga fordul békéért azokhoz, kik mindenestől hatalmában állanak.

A hagyomány azt is egész komolysággal tudja előadni, hogy a győző egész táborát ott hagyja a rómaiak szép szeméért. Ez sem egyéb aetiologiai mythusnál, mely azon körülmény ki-magyarázása végett alkotott, hogy Rómában árveréseknél szokás volt e kifejezéssel élni: bona Porsennae vendere. Schwegler szerint⁸⁾ e kifejezés más ily nevű királyra alkalmaztatott, vagy talán Porsenna nem is tulajdonnév, hanem méltóságnév (király) volt az etruskoknál. Niebuhr pedig, ki egy felkelést veszen fel a Porsenna uralom ellen, mely utóbbit lerázta, onnan

¹⁾ C. Plinii Secundi Hist. Nat. edid. Joannes Harduinus, Parisii, 1741; XXXIV Lib. 39 cap. In foedere, quod expulsis regibus populo Romano dedit Porsenna, nominatim comprehensum invenimus, ne ferro nisi in agricultura uterentur.

²⁾ Dionys. V. 65 *καὶ ἀροτρὰν καὶ ὄπλα καὶ κάλλι ὄσων ἐδέοντο Τυρρηνοὶ παρασχῆν ἐπὶ τῇ καταλύσει τοῦ πολέμου.*

³⁾ Dionys. V. 36.

⁴⁾ Veji birtokának egy részét Romulus vette el, Liv. I. 15: *Agri parte multatis Vejentibus in centum annos indutiae datae.* Továbbá Ancus Martius idejében Silva Maesia Veientibus adempta. — Liv. I. 33. — valószínűleg a Tiber jobb partján elterülő, erdős halomvidék, Rómától nyugotra.

⁵⁾ Liv. II. 13, *De agro Vejentibus restituendo impetratum.*

⁶⁾ Niebuhr. I. 452.

⁷⁾ Livius itt sajátosságosan fejezi ki magát: *expressaque necessitas obsides dandi Romanis*, II. 13.

⁸⁾ Schwegler, II. 194.

származtatja, hogy az idegen uralkodónak a rómaiak kezében maradt birtokai elárvereztetvén, innen származott a kifejezés¹⁾.

Niebuhr²⁾ abból, hogy Livius³⁾ 495-ik évben 21 tribusról teszen említést és Dionysius is ugyanennyiről a 491-ik évben⁴⁾, Rómának Porsenna általi nagy megaláztatását látja bebizonyítva, de igen messze megy, midőn állítja, hogy a rómaiak ekkor birtokaik egyharmadáról mondtak le. Livius erről mit sem tud, abból pedig, hogy a Servius király alatti tribusok száma harminczra tétetik, nem lehet kiindulni, mert ez nincs eléggé bebizonyítva⁵⁾ és Livius szavaiból úgy tűnik ki, hogy az általa említett 21 tribus egészen új organisatio. Ama magyarázat alaptalanságát különösen az bizonyítja, hogy 495 után tovább egy évszáznál mind csak 21 tribusról van szó, holott Niebuhr is elősmeri, hogy a Porsenna által ejtett csorba hamar kiköszörltetett⁶⁾.

Az előadottakból kitűnt, hogy azon hadjárat, mely Porsenna nevével hozatott kapcsolatba, a rómaiak teljes leveretésével végződött, de ha ez így, első tekintetre szembe tűnik azon ellenmondás, hogy bár Porsenna győzött, győzelme gyümölcsét még sem szedi le, a Tarquiniusokat nem restaurálja. Ezen ellenmondást már a régiek is átlátták s kimagyarázása végett vizsályt és meghasonlást koholtak Porsenna és Tarquinius közt. E tudósítás azonban teljességgel nem érdemel hiteft: a változás oka nem indokolt és e mellett különfélekepen adatik elő. Némelyek szerint azért hasonlottak meg, mert Tarquinius nem akarta magát azon itélet alá vetni, melyet Porsenna közte és a rómaiak közt, utóbbiak kérelmére, volt hozandó⁷⁾, miért utóbbi annyira megnehezelt Tarquiniusra, hogy Aruns fiának, ki rokonszenvezett a rómaiak iránt, nem nagy fáradságába került rábírní, hogy a rómaiakkal békét kössön⁸⁾. Mások pedig azt hozzák fel okul, hogy Porsenna azon hűtlenség miatt vált meg Tarquiniustól, melylyel ez a Porsennát illető római kezeseket megtámadta⁹⁾.

A mondottakból kitűnik, hogy a Porsenna-féle háború indokai mások voltak, mint a melyeket a hagyomány hoz fel. Talán hódító hadjárat volt, mit a septem pagi elvesztése látszik bizonyítani vagy pedig Schwegler mély elméjü következtetései helyesek¹⁰⁾.

¹⁾ Niebuhr, I. 452. ²⁾ Niebuhr, I. 342, 449—450.

³⁾ Liv. II. 21. ⁴⁾ Dionys. VII. 64.

⁵⁾ Különbözőleg adatik elő a száma.

⁶⁾ Ezen az alapon, Niebuhrnal szemben, áll Lewis, II. 35 és Schwegler II. 188—89.

⁷⁾ Plut. Popl. 18. ⁸⁾ U. o.

⁹⁾ Dionys. V. 34.

¹⁰⁾ Schwegler II. 191.

Feltűnő t. i. a háború eredményeinek rövid tartama. A rómaiak kiadják fegyvereiket a győzőnek, de ez alig vonul el, már mindenfelé háborúznak és a nélkül, hogy valami tudósításunk volna felszabadulási háborúról, semmi nyomát se látjuk többé Róma hódoltságának. Porsenna hadjárata tehát csak futólagos esemény volt, s ha látjuk, hogy a traditio arról értesít, hogy az etruskok Rómából délnek tartottak, önkénytelenül azon kérdés merül fel, hogy vajjon Porsenna hadjárata nemcsak egy átvonulás volt Latium területén, talán épen egyike azon hadmeneteknek, melyeket az etruskok Campaniába intéztek. Az etruskok letelepedése Campániában, korábbi időre esik, de semmi sem akadályoz felvennünk, sőt történelmi nyomok is szólnak a mellett, hogy az etruskok Róma építésének még harmadik századában is küldöttek gyarmatokat Campaniába¹⁾.

„Hasonló következtetésre vezet egy figyelemre méltó tudósítás, melyet Dionysius történelmi művének VII. könyvében egy epizódban a cumaei tyrannusról, Aristodemusról közöl és a mely kétségtelenül cumaei kronikákból ered. Dionysius beszéli, hogy a 64-ik olympiai körül (280 v. é. — 524 K. e.) egy borzasztó etrusk sereg, melyhez umberek és dauniaiak csatlakoztak, 500,000 gyalog és 18,000 lovas Cumae ellen vonult, de a cumánok egy véres csatában, melyben különösen Aristodemus tüntette ki magát, visszaverték²⁾. E népvándorlás oka Dionysius szerint a kelták betörése Felső-Italiába volt, mely az ott lakó etruskokat kiszorította lakhelyökből. Húsz év mulva ismét háborúban látjuk a cumánokat az etrusk sereggel, mely délre előnyomulva Ariciát ostromolja s mely ellen a cumánok, az ariciaiak által segítségül hívva, Aristodemus vezérlete alatt csapatokat küldenek, hogy amazok tovább nyomulását déli irányban megakadályozhassák³⁾. Magától támad azon gyanú, hogy mindkét hadjáratnak ugyanazon oka van. Valóban, ha igaz, miről Livius tudósít, hogy Tarquinius Priscus óta szakadatlanul gall törzsek vándoroltak az Alpokon inneni földre⁴⁾, semmi sem látszik természetesebbnek, mint az, hogy az előnyomuló galloktól hazájukból kiszorított és tovább nyomott etruskok délnek fordultak s hódítva új lakhelyeket kerestek. E vándorlások egyike félreismerhetlenül a Dionysius által fentartott etrusk betörés Campaniába; egy második talán a mesés Porsennának valamivel későbbi hadjárata, mely hirtelen kitörvén, gyorsan és látható utókövetkezmények nélkül átvonulván, egészen elűzött népek betöréseinek és vándorlásainak jellemét viseli magán“⁵⁾.

¹⁾ Cató szerint Capuát és Nolát csak 280-ban (R. ép.) alapították az etruskok. Schwegler, II. 192. ²⁾ Dionys. VII. 3. ³⁾ Dionys. V. 36. ⁴⁾ Liv. V. 33.

⁵⁾ Schwegler II. 192—3. — Sőt a két hadmenetet egynek is lehetne szerinte venni.

A Porsenna hadjárata felett kimondott ítélet Arunsnak Aricia ellen intézett vállalatára is szól, avval együtt ez is esik vagy czéljára nézve változik. E mellett itt is különféle eltérések vannak. Mig Dionysius¹⁾ és Livius²⁾ úgy adják elő, hogy a cumánok Aristodemus vezérlete alatt Aricia megsegéllésére, a rómaiakkal most már barátságos lábon álló etruskok ellen mentek, Plutarch arról tudósít, hogy az expeditió a rómaiak segítségére ment az etruskok ellen³⁾. Továbbá a Vicus Tuscus eredetének a közönségesen kívül más megfejtése is volt, Festus⁴⁾ t. i. a Tarquinius Priscus alatt Romába vándorolt két testvérrel, Caelessel és Vibennával hozza kapcsolatba. — Így hát, ha a Schwegler által sejtett vándorlásszerű etrusk hadjárat alappal bír, Aruns expeditiója egyik szárnya lehetett annak, még pedig a nélkül, hogy a rómaiak rokonszenvével találkozott volna. —

Livius megemlíti azon háboruzást, melyet a szabinok Porsenna hadjárata után Róma ellen több évig folytattak⁵⁾, de ha nem is ütközünk meg azon, hogy csak oly keveset tud róluk mondani, mig Dionysius nagy részletességgel tárgyalja e háborúkat⁶⁾, mindenesetre feltűnő, hogy mig szerinte a sabinok önszántukból harcolnak, Dionysiusnál e háborúknak folytonosan Sextus Tarquinius a rendezője, azon Sextus, ki Livius szerint a forradalom első napjaiban meggyilkoltatott. E megújuló háborúk azon gyanút keltik, mintha csak a két nagyobb háború közti ür betöltésére volnának hivatva.

Tarquinius Porsennától elutasítatván a latin szövetségre vetette szemeit, melyet felbujtogatván rávette, hogy az ő érdekében hadat indítson Róma ellen. Livius, habár nem egyenesen, de tényleg ezt adja a latin háború okául. Dionysius pedig határozottan állítja, hogy a latinok Tarquinius visszahelyezése végett fogtak fegyvert.

Új lehetetlenség. Ilyen szerep a latinoknak nem tulajdonítható, mert ezen esetben saját érdekük ellen fogtak volna fegyvert. A latin szövetség Tarquinius alatt függési viszonyban állott Rómával s most az akkori jogfogalom szerint, melynél fogva valamely királylyal kötött szerződés csak ennek kormánya idejében maradt érvényben, megszűnt e függés és így nem lehetni fel, hogy a szövetség a kedvező alkalmat, szabadságát

¹⁾ Dionys. V. 36.

²⁾ Liv. II. 14.

³⁾ Plut. De Mul. Virt. Lewisnél II. 37. l. 145 jegyz.

⁴⁾ Lewisnél I. 479 l. 291 jegyz.

⁵⁾ Liv. II. 16—18. §.

⁶⁾ Dionys. V. 37 és követ.

kivívni, elszalasztotta volna, sőt ellenkezőleg, azt saját közreműködésével újra aláásta volna. Annál kevésbé tehetta ezt, mert a latin államok is többnyire átmentek e forradalmon és véget vetettek a királyság intézményének, miért sem érdekük, sem hajlamuk nem csatolta őket a királysághoz. Mind Livius mind Dionysius állítják, hogy az összes latinok kardot rántottak a Tarquiniusok mellett¹⁾, de ez nemcsak a valószínűséggel, hanem a hagyomány egyéb tudósításaival is ellenkezik. Tarquinius uralkodása csak oly súlyos lehetett egész Latiumra, mint Rómára nézve és hogy az egyetértés nem lehetett valami zavartalan, mutatják azon ellenségeskedések, melyeknek emlékét a hagyomány Gabiinak, Latium egyik leghatalmasabb városának leigázásában és Árdea fellázadásában tartott fenn. Mindemellett Dionysius Tarquinius hiveinek mondja mindkét várost, sőt Praenestét is²⁾, melyről Livius azt írja, hogy Rómához pártolt³⁾. Livius nem-hogy hű városnak mondaná Gabiit, hanem lakói által gyilkoltatja le Sextust és ha a hagyomány terjedelmesebb volna, bizonyára több városról kitünnék, hogy a Tarquiniusok ellensége volt s így már csak ezért sem léphetett fel mellettük. Legfőleg az tehető fel, hogy Mamilius, ki hatalmát Tusculumban Tarquiniusnak köszönhette, apósa ügyét magáévá tévén, hadat izent Rómának s vállalata talán épen a Regillus tónál vívott csatában végződött. — Az sem lehetetlen, hogy a Tarquiniusok a később kifejtendő okokból származott latin háborúban részt vettek, hogy boszújukat elégítsék ki — mire sok példa van az ókor történelmében — vagy egyéb, ma már feledésbe ment érdekek kivívása végett; de arról szó sem lehet, hogy a latinokat oly vállalatra birhatták volna, melynek visszahelyezésük lett volna czélja.

Mily kevés történelmi alapja van e háborúnak, kitűnik a következő vizsgálódásokból. A háborút Livius és Dionysius nagy eltérésekkel adják elő. Dionysius szerint 501-ben Postamius Cominius és Titus Lartius consulsága alatt a latin városok, Oct. Mamilius közbenjárására, gyűlést tartanak s kimondják, hogy elszakadnak Rómától⁴⁾. Erre a következő évben Fidenae el is pártol s Róma által ostromoltatván a latinoktól kér segílyt, kik azonban e kérésnek csak a következő évben (499) tudnak ele-

¹⁾ Liv. II. 18. *Supra belli Latini metum, id quoque accesserat, quod triginta iam conjurasse populos, concitante Octavio Mamilio, satis constabat.* Dionys. V. 61: *ἄσσι τοῦ Λατίνων μετίζων γένους κοινῇ τὸν κατὰ Ῥωμαίων ἀναίρουσινταί πόλεμον.*

²⁾ Dionys. V. 61.

³⁾ Liv. II. 19.

⁴⁾ Dionys. V. 50—51.

get tenni, midőn Publius Veturius Fidenae ostromolja. A consul nem veszi ugyan be a várost, de a latin segélyt szétveri. 498-ban Fidenae elesik¹⁾, mire a latinok komoly készülődéshez fognak²⁾. Ez annál nagyobb aggodalmat okoz a rómaiaknak, mert az alsó néposztályok terheik miatt elégedetlenek; dictatort választanak tehát Titus Lartius személyében (498.), ki Fidenae beveszi, kibékíti a népet s szelidsége által a latinok közül is sokat lekötölez, miéért egy évi fegyverszünet köttetik³⁾. A 496-dik évben Aulus Postumius és Titus Virginius a consulok, előbbi dictatorrá neveztetik ki és kivívja a regillusi csatát⁴⁾.— Livius 501-ben Post. Cominius és T. Lartius consulsága alatt a latin háborúról csak azt írja, hogy az kitöréssel fenyegetett ugyan, de főleg a sabin háború megújulásától tartottak. Az egyik consul tehát, Titus Lartius dictatorrá választatik (tehát nem 498-ban, mint Dionysiusnál) 499-ben pedig —írja— *nec ultra bellum latinum gliscens iam per aliquot annos dilatatum*⁵⁾ és ezen évre teszi a regillusi csatát Titus Aebutius és C. Vetusius consulok alatt, szintén Aulus Postumius dictator vezérletével.

A regillusi csata igen nagy fontosságúnak tartatott⁶⁾, miéért annál inkább feltűnő, hogy ily különböző időkre vitetik vissza. Hogy mily homályosak még ezek az idők, mutatja Livius panasza⁷⁾. E csata még egészen a mondák homályában lappang; istenek (Dioscurok) vesznek részt benne, az ellenséges vezérek rangjuk szerint jól kiszámítva vívnak egymással párbajt. Aulus Postumius a fővezér és dictator az öreg Tarquiniust sebesíti meg, a magister equitum T. Aebutius O. Mamiliussal küzd, de megsebesülvén, helyét Marcus Valerius Poplicola testvére foglalja el, ki csakhamar halálos sebet kap, mire T. Herminius (H. Coeles bajtársa) szúrja le Mamiliust. Virginius consul Sextus Tarquiniussal küzdvén hátranyomatik, de megjő a dictator és Sextus kétségbe esve rohan a római lovasság tömött soraiba,

1) Dionys. V. 59—60.

2) Dionys. V. 61—62.

3) Dionys. V. 63—76.

4) Dionys. VI. 2—15.

5) Liv. II. 19.

6) Liv. II. 31: *Post pugnam ad Regillum lacum non alia illis annis pugna clarior fuit.*

7) *Hoc demum anno (496.) ad Regillum lacum pugnatum, apud quosdam invenio. A. Postumium, quia collega dubiae fidei fuerit, se consulatu abdicasse: dictatorem inde factum. Tanti errores implicant temporum, aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut, nec qui consules secundum quosdam, nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate, non rerum modo, sed etiam auctorum, digerere possis.*

hol lekaszaboltatik ¹⁾. — És ezzel bevégeződik a Tarquiniusok szereplése, Lucretia meg lőn boszulva: Sextus is elesett, kit Dionysius, ellentétben Liviusal, egész mostanig életben tartott és sok kisebb-nagyobb kísérletben foglalkoztatott Róma ellen.— Hogy Tarquinius Cumaeban halt meg, Niebuhr szerint történelmi ténynek látszik, de halála valószínűleg azért tétetett 496-ra, mert a rendek hareza ekkor tör ki és így elég van téve a hagyományoknak, mely szerint még Tarquinius élt, a patriciusok mérsékeltek magukat ²⁾. De más adat szerint úgy Tarquinius, mint neje Tusculumban halt meg ³⁾. — Figyelemre méltó ellentmondás az is, hogy habár Marcus Valerius elesik ⁴⁾ 2 év múlva Livius szerint dictatorrá nevezetik ki ⁵⁾; továbbá Dionysius szerint P. Valerius fia, Publius is elesett ⁶⁾ és ugyancsak szerinte e Publius 4 év múlva gabnavásárolni Sziciliába megy ⁷⁾, 474-ben pedig consulságot visel ⁸⁾.

Dionysius tudja, hogy a latinok 43,000 emberéből kevesebb mint 10,000 menekült meg ⁹⁾. Ily nagy győzelem után méltán tarthatnánk a latinokat megtörötteknek, pedig dehogy! a vereségnek mintha semmi következménye sem lett volna, mert Sp. Cassius három év múlva az egyenjogúság alapján köt szövetséget a latinokkal. Ez lehetetlen lett volna, ha a latinok oly nagy vereséget szenvedtek volna.

A latinháborút Dionysius Lartius dictatorságával vezeti be s itt azon képtelenséggel találkozunk, hogy miután a dictator lecsendesítette a belső forrongást, nagy serget vezet ki Róma kapuin, holott a latin városok még fel se készülődhettek, mihez képest a rómaiaknak is eredmény nélkül kell visszavonulniok ¹⁰⁾.

¹⁾ A csata leírásában Livius és Dionysius jobbra egyeznek, csak a reflectáló Dionysius hibáztatva Licinius Macer és Gellius hanyagságát, hogy nem vették észre, hogy ha Tarquinius unokája is Tarqu. Priscusnak, mégis 90 évesnek (különben 108 évesnek) kellett volna lennie és így nem hozzá való volt a háború—úgy egyenlíti ki a dolgot, hogy Tarquinius helyébe fiát, Titust állítja.

²⁾ Niebuhr I. 459.

³⁾ Eutrop. I, 11 Lewisnél II. 44. 172 jegyz.

⁴⁾ Liv. II. 20.—Dionys. VI. 12.

⁵⁾ Liv. 30. Némely írók úgy segítettek a bajon, hogy Marcus helyett Maniust írtak, mint Dionys. VI. 23. de Schwegler szerint helyesebb M. Valerius elestét fogadni el fictionak. II. 248.

⁶⁾ Dionys. VI. 12.

⁷⁾ Dionys. VII. 1.

⁸⁾ Dionys. IX. 28. — Liv. II. 52.

⁹⁾ Dionys. VI. 12.

¹⁰⁾ Dionys. V. 75. 76.

A római sereg fővezére Aulus Postumius Regillensis. Mel lékneve ellen joggal nem lehet kifogásunk; igaz, hogy Livius szerint a győző vezérek csak Scipio Africanus óta kapták melléknevüket a legyőzött tartománytól, de kérdés, hogy viselte-e a dictator e nevet a csata után, vagy csak nagyon késő korban ruházták reá, vagy éppen már a csata előtt is viselte. A hagyomány más helyei is a mellett szólnak, hogy csakugyan Postumius volt e csata vezére, mert fenmaradt, hogy 484-ben Postumius fia felszentelte azon Castor templomot, melyet atyja a csatában fogadott¹⁾. A dictator e fogadalmával mi sem ellenkezik, mert a Dioscurok tisztelete régi idők óta divatos volt Tusculumban és a rómaiaknál gyakran előfordult, hogy a vezér az ellenfél isteneinek tett fogadalmat. A Dioscurokról szóló monda hihetőleg a dictator fogadalmából származott, vagy onnan, hogy a csata főként a lovasságon fordult meg.

Ennyi homályba lévén burkolva a latin háború, következtetésekre kell szorulnunk és ezek közt Schwegleré kiváló értékkel bír²⁾. Ha tekintjük a karthagói szerződést, melyben Róma mint a latin szövetség kiváltságolt feje szerepel és a Spurius Cassius 493-ki szövetségi okmányát, mely szerint a rómaiak és latinok egyenjogu szerződésre lépnek, azon természetes következtetésre kell jutnunk, hogy a latinok a királyok elűzésével magukat szabadoknak tartván, elszakadtak Rómától, mely mint a következés mutatja, képtelen lévén e mozgalmat karddal elfojtani, megelégedett annyival, hogy egyenjogu szövetségre lépett a latinokkal. Bizonytalan marad, hogy a latinok rögtön Tarquinius elűzése után, vagy néhány évvel később, a Rómát annyira megviselt Porsenna-féle háború után kísértették meg az iga lerázását. Utóbbi hihetőbb, tekintve, hogy a gall háború után is csak később használták fel Róma gyengeségét a szabadságukat újra elvesztett latinok.

Ihne hypothesisében a latin háborút összekötésbe hozza a Porsenna és Aruns háborúinak magyarázatával. Szerinte e korban az etruskok uralkodtak úgy Latiumban mint Campaniában; Tarquinius sem volt egyéb mint etrusk hódító; de most az etruskok visszanyomattatni látszanak a Tibertől délre eső hódítványaikból; erre mutat azon adat, hogy a cumaei Aristodemus e tájban megverte a városát megtámadó etruskokat, kik ellen aztán több ízben megsegítette még a latinokat. Az etruskok balszerencséje szabadságra hívta fel Latium városait, de ezek közül némelyek még az etruskok zászlai alá sorakoztak s így a Regil-

¹⁾ Liv. II. 42.

²⁾ Schwegler II. 198.

lusi tónál egyik oldalon az etrusk hatalom és ennek latin hivei, másikon a szabadságra törő latinok voltak¹⁾. — E nagyon messze vitt hypothesis kritikai tárgyalásába nincs miért bocsátkozni.

III. FEJEZET.

Mint láttuk, a tárgyalt kor politikai eseményeiből igen kevés az, mit a történelemnek megmenthetünk; azon mozgalom eseményein, mely Rómának új alkotmányt adott, makacs homály ül: de szerencsére arról, hogy e változás miben állott, az új alkotmány milyen volt, pontosabb képet alkothatni, habár még itt is nevezetes ellenmondásokkal, talányokkal találkozunk.

Lássuk egyenként azon fontosabb politikai intézményeket, melyeket ama mozgalom az új köztársaságnak adott.

Az áldozó király. A római király nem kevésbé volt feje az államnak az egyháziakban, mint a politikaiakban; a főpapságok hatalma hivatalos ténykedése, a királyságból vette forrását s e mellett az istentisztelet némely része tényleg és folytonosan a királyok hatáskörébe tartozott²⁾. Midőn pedig a királyság eltöröltetett, római fogalom szerint műlasztás sőt véték lett volna az istenekkel szemben, megvonni tőlök azon szolgát, kitől megszokták a római állam áldozatait kegyesen fogadni, fohászait meghallgatni. Annál kevésbé lehetett volna ezt tenni, mert mint minden állami intézményt, úgy a Romulus alapította királyságot is isteni végzés szentesítette s azt egyszerűen megsemmisíteni nem lehetett. De segített itt is a rómaiaknak azon sajtóságos fogalma, hogy különösen vallási dolgokban a lényegét ki lehetett cserélni a névvel vagy hasonmással³⁾ és a királyságot, a mennyiben a vallási teendőkre vonatkozott, meghagyták: egy áldozó királyra (*rex sacrificulus* vagy *rex sacrorum*) bízván az állami áldozatok bemutatását, mely kötelesség azelőtt a királyt illette; de nehogy a név folytán valamikép visszaélés történjék e hivatallal s birtokosa királyságra törekedjék, tisztán kimondatott, hogy az áldozó király sem hadi, sem politikai

¹⁾ Ihne, Röm. Gesch. I. 84—85.

²⁾ et, quia quaedam publica sacra per ipsos reges factitata erant. . . . Liv. II. 2.

³⁾ „Az égbolt urának hagyma- és mákfejeket áldoztak, hogy az emberfők helyett ezekre bocsássa nyílait, a Tiberis védszentjének az általa évenként követelt áldozat megváltásául 30 szivacsból készített bubát dobtak a habokba“. Mommsen I. 176.

tisztséget nem viselhet¹⁾. Legfőbb hivatal volt, legkevesebb hatalommal és hatáskörrel. Rang szerint az összes papság, sőt a pontifex maximus felett állt, de hivatalos működésében már a pontifex maximus alá, ki az összes vallásügy élén állott, helyeztetett és így bárminemű hatalmi szárnypróbálgatásra képtelen lón²⁾.

Az áldozó király hivatala élethossziglan tartott³⁾; valószínűleg a pontifex maximus által választott és azután a calata comitiában inauguráltatott⁴⁾. Lakása a Via sacra tetején vala, valószínűleg a királyok házainak egyikében, talán épen a Tarquiniuséban. Első áldozó király Dionysius szerint⁵⁾ Manius Papius, egy békeszerető patricius volt.

A c o n s u l o k. A királynak, mint békében és hadban legfőbb úrnak hatalma és hatásköre az évenként változó két consula ruháztatott, kik kezdetben praetoroknak nevezettek, úgyhogy a „gondos“ Dionysius nem használta a consul nevet a decemviratusig, mikor az elnevezés szerinte megváltozott⁶⁾. A királyi hatalom kisebbités nélkül szállott a köztársaság főhivatalnokaira⁷⁾, de, mi a nagyobb államokban példátlanul áll, e

1) Liv. II. 2. et quia quaedam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne ubiubi regum desiderium esset, regem sacrificulum creant.— Dionys. IV. 74 ἵνα δὲ καὶ τοῦτομα τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας πάτριον ὑπάρχον ἦμιν καὶ σὺν οἰωνοῖς αἰδίαις θεῶν ἐπιευρωσάντων παρεληλυθός εἰς τὴν πόλιν αὐτῆς ἵνακα τῆς ὁσίας φυλάττηται, ἱερῶν ἀποδεικνύσθω τις (αἰ) βασιλεύς, ὁ τὴν τριμῆν ταύτην ἔξων δια βίον, πάσης ἀπολεκνύμενος πολεμικῆς καὶ πολιτικῆς ἀσχολίας, ἐν τούτῳ μόνον ἔχων ἔργον ὅσπερ ὁ βασιλεύς, τὴν ἡγεμονίαν τῶν θυροπολιῶν, ἄλλο δ' οὐδέν.

2) Liv. II. 2. id sacerdotium pontifici subiecere, ne additus nomini honos aliquid libertati, cuius tunc prima erat cura, officeret.

3) Dionys. IV. 74.

4) Gellius Schweglernél II. 112: calata comitia sunt, quae pro collegio pontificum habentur, aut regis aut flaminum inaugurandorum causa.

5) Dionys. V. 1.

6) Niebuhr, I. 427. — Dio addig *στρατηγός*-nak — mi egyjelentésű praetorral — nevezte; Schwegler II. 115. 1 jegyz. Így Livius III. 55: his temporibus (a lex Valeria-Horatia idejében 449. K. e.) nondum consulem iudicem, sed praetorem appellari mos fuerit. — Zonaras szerint a decemviratus után jött divatba a consul nevezet: τότε πρότον (a decemvirek bukása után) λέγεται ὑπάτους αὐτοῖς προσαγορευθῆναι, στρατηγούς καλουμένους τὸ πρότερον; Schwegler u. o. — A régiek a consul nevet a tanácsadástól származtatták: Cicero, De rep. II. 31: consules appellati sunt a consulendo; Dionysius *σύμβουλοι*- vagy *πρόβουλοι*-nak fordítja. Schwegler is e mellett nyilatkozik (II. 114 l. 3. jegyz.), de Niebuhr és Mommsen *sul* gyökből származtatják, mely annyit tesz, „egy, a ki van“, „egyedül levő“ és e szerint *consul*: együtt levő, vagy *együttugró*, mint *praesul*: előugró, *exul*: kiugró; *insula*: beugrás, eredetileg a tengerbe esett szikla.

7) Liv. II. 1. Libertatis autem originem inde magis, quia annum imperium consulare factum est, quam quod deminutum quidquam sit ex regia potestate numeres. Omnia iura, omnia insignia primi consules tenuere. — Cicero, De rep. II. 32: . . . consules potestatem haberent tempore duntaxat annuam, genere ipso ac iure regiam.

hatalom nem megosztva, hanem egész teljességében ruháztatott külön-külön a két consulra, úgyhogy még hatáskörük sem szabott ki, hanem mindkettőnek jogában állott az államügyek összes ágaiba avatkozni. Ily intézkedés legtöbb esetben anarchiát, az állami teendők késleltetését idézné elő. Ellenkezőleg történt Rómában, hol épen a consulság kettőssége által akarták elérni és érték el, hogy a hatalom visszaéléseinek szükség esetén gát vessék. Egy ember könnyebben kizsákmányolhatja az egyedüli hatalmat, míg kettő egymást ellensúlyozza: egyik consul beleszólhatott a másik intézkedéseibe, sőt azokat megakadályozhatta, egyik megtehetette, mit a másik elmúlasztott¹⁾. Hogy pedig mindebből nem származott az államra nézve kártékony versengés, vagy tétlenség, egyfelől onnan magyarázható, hogy római jogfogalom szerint a tiltó szó mindig felette állt az intézkedőnek; másfelől azon roppant erkölcsi túlsúlyból, melyet a senatus, mint állandó testület az évenként változó hivatalnokokra, még a legfőbbekre is gyakorolt. E mellett a senatusnak volt egy rettegett fegyvere a consuli túlkapasok ellen: kénye szerint kimondhatta a szükségességet, hogy dictatort kell kinevezni, mikor aztán a consuloк hatalma megsemmisült. A consuli hatalomnak második nagy korlátozása volt az, hogy e hivatalt egy évnél tovább nem volt szabad viselni²⁾. Római jogfogalmak szerint a főhatalom viselője és gyakorlója nem vonathatván felelősségre, a király, mint ama hatalom örökös birtokosa, tetteiről nem tartozott számot adni, hasonlóan a consuloк sem addig, míg hivatalukban voltak, de idejük letelte menthetetlenül a polgári állásba rántotta őket, midőn aztán a quaestorok által felelősségre vonathattak. Való, hogy római fel fogás szerint a korlátlan hatalom csak akkor szünhetik meg, ha kezelője önként mond le róla és ezért a consuli hatalomnak nem a hivatalos év lejártá vetett véget, hanem csakis birtokosának ünnepélyes leköszönése, úgyhogy a hivatalos éven túl foganatosított rendeletek teljes törvényszerűséggel bírtak és különösen kezdetben a consuloк csak erkölcsileg voltak kötelezve a lemondásra: de oly mély volt Rómában a közakarati iránti

¹⁾ Ezen értelemben ítelték meg a régi római történészek is a consulságot. Sallustius, Catil. 6. immutato more annua imperia binosque imperatores sibi facere; eo modo minime posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.— Dionys. IV. 73: *ἐπιτα μὴ ποιεῖν μίαν γνώμην ἀπάντων κωρίαν, ἀλλὰ δύοῖν ἐπιτρέπειν ἀνδράσι τὴν βασιλικὴν ἀρχήν. . . ἦττον γὰρ ὑβρίζται καὶ βαρεῖς εἶσονται διακρινθείσης τῆς ἐξουσίας διχῆ καὶ τὴν αὐτὴν ἔχοντος ἰσχύος ἐκατέρωθεν αἰδώς τε ἀλλήλων καὶ κωλύσις τοῦ καθ' ἑδονὴν ζῆν φιλοτιμία τε πρὸς ἀρετῆς δόκησιν ἐκ ταύτης γένοιντ' ἂν ἐκάστῳ τῆς ἰσοτιμίου δυναστείας μάλιστα.*

²⁾ Liv. II. 1. Dionys. IV. 74. 75.

tisztelet, oly nagy volt a közvélemény hatalma, hogy e szabályt alig kísértették meg túllépni.

A főhatalomnak e két nagyobb korlátozásán: a hatalom megosztásán, jobban mondva megkettőzésén és az időtartam meghatározásán kívül még másodrangú megszorítások is voltak. A királyság külső fénye nem ruháztatott át a consulokra, a név, a korlátlan hatalom jelvényei, mint a korona, királyi páleza mellőztetett; az arannyal himzett bibor köpeny helyett csak biborszegélyű fejér öltöny illette a consult; ellentétben a királylyal, mint a többi polgár csak gyalog járhatott a városban; végre a consulok közül csak egyiknek voltak fascesei¹⁾.

A consulok örökölték a királyok bíraskodási jogát s ezért *judices*-nek is neveztettek; de míg a királyok végérvényű ítéleteket hozhattak s a kegyelemosztás tetszésükre bizatott, addig a consulok Valerius törvénye óta testi- vagy halálbüntetést vagy nagyobb pénzbírságot nem szabhattak a nélkül, hogy az elítélt a népgyűléshez, mint felsőbb forumhoz ne vihette volna ügyét. Ennélfogva a consulok, midőn mint bírák szerepeltek, ellentétben a királyokkal, nem viselhették a nyálábokban a bárdokat, mint a vérjog jelvényeit²⁾.

A consul mint hadvezér a királyok korlátlan imperiumát bírta, ez a hadászat természetéből folyt, de szabályként fogadtatott el, hogy a sereg s a consul, mint hadvezér, a városba nem léphetett.

Az áldozó királyság felállítására következtében a királyt megillető vallásos functiok részben elvétettek a consultól; a papok kinevezése pedig, mely az előtt a királyt illette, a férfi collégiumoknál az önkiegészítés, a Veszta-szüzeknél és egyes papoknál a pontifexek collegiuma által eszközöltetett, de a vallás mégis a mennyiben az államügyekre befolyt, egészen a consulok hatalma alá rendeltetett, minélfogva az egyházi és világi hatalmak közt versengés nem igen támadhatott. Igaz, hogy augurok intézték az *auspiciumokat*, de csakis a consul felhívására, és így csak mintegy közvetítő szerepet játszottak isten és az államfő közt. Ha az állam érdekében nyilvános imát kellett tartani a consul végezte, a pontifex csak utasítást adott hozzá; a *capitoliumi* templomot is Horatius consul szentelte fel s nem a pontifex maximus „ki élő könyv volt, melyben az isteniek tudománya volt írva, de csak az állam tisztviselőjét illette meg

¹⁾ Liv. II. 1, *id modo cautum est, ne si ambo fascēs haberent, duplicatus terror videretur.* — Dionys. IV. 73. 74.

²⁾ Lásd Erd. Muz. 1879. 300 l.

a könyvet felütni és olvasni.“¹⁾ A consul hatalma ennél fogva a vallásiak külválasztása miatt épen nem csökkent, hanem a consul igen sikeresen használhatott fel egy oly tekintélyes közeget, mely látszólag rajta kívül, de tényleg hatalmában állott; úgy hogy a vallás minden időben használtatott politikai cézlokra, az uralkodó párt tetszése szerint átkoztatott vagy szentesített a papság által.

A mi az utód kinevezését illette, a rómaiak magas fogalma a korlátlan hatalomról itt is érvényben maradt. Való, hogy a consul szabály szerint azt tartozott utódjának kinevezni, kit a nép akart, de e tekintetben tényleg igen nagy befolyása volt a hivataloskodó consulnak, midőn egyes candidáltakat visszautasíthatott, sőt azok névsorát is ő állapíthatta meg, úgyhogy a consuli megjelölés volt tulajdonképen lényeges, és nem a nép választása²⁾, miből következett aztán, hogy a consul, miután az őt beigtató közeg elődje leléptével megszűnt létezni, hivatalából nem volt elmozdítható.

Gyakorlati szempontból azon előny származott a consulok kettős számából, hogy a kormányzat két fő ágát tetszésük szerint egymás közt megoszthatták; így háboru esetén sokszor csak egyik consul állott a sereg élére³⁾. De e megosztás soha sem volt oly szigorú, hogy egyik consul a másik hatáskörébe ne avatkozhatott volna.

A consulok eleitől fogva centuriagyűlésen választottak.⁴⁾ E mellett bizonyít a történelem egész menete; ha visszaállított a centuriaszervezet, leginkább itt választathattak, tekintve a viszonyt, mely a királyok elűzésekor a patriciusok és plebejusok közt volt. Niebuhr azonban tulzásba megy, midőn oly nagy súlyt ad a plebsnek, hogy az első consulok egyikét, Brutust plebejusnak mondja. Ez ellentétben volna nemcsak az akkori cseményekkel, hanem az egész római történelem menetével; mily nehezen, csak lépésről lépésre küzdhatték ki a plebejusok a jogegyenlőséget, hogyan juthattak volna egyszerre ily nagy előnyre, mikor a patriciusok csökönőssége sokkal nagyobb, a vallás sokkal szigorubb volt. Ily nagy engedményt a patriciusok nem adhattak s a plebs nem kívánhatott. De meg ellene szól az egész traditio. Brutus előkelő patricius

¹⁾ Ihne, Röm. Gesch. I. 110.

²⁾ Lásd Erd. Muz. 1879. 305. l

³⁾ Dionys. V. 58. *Ἐπιτάται Πόπλιος Οἰετούριος Γεμίος καὶ Πόπλιος Λεβούτιος Ἐίβας. τούτων δὲ μὲν Λεβούτιος ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ἐτάχθη, másik consul a táborba ment 499. évben; hasonlóan a következő évben: Dionys. V. 59. és VI. 24. καὶ τὸν ἐν τῇ πόλει μένοντα τῶν ὑπᾶτων κατὰ τοὺς πατριῶν ἐθισμοὺς τὰς τιμορίας . . . ἀναπράττειν.*

⁴⁾ Liv. I. 60. comitiis centuriatis. — Dionysius IV. 84, κατὰ λόχους,

volt, mert hiszen Tarquinius nővérének fia¹⁾, neje a Vitelliusok²⁾ patriciusi családjából való volt, ő maga oly hivatalt viselt, melyhez plebejus nem juthatott. Niebuhr fő érve, hogy a későbbi Juniusok plebejusok. Az nem lehetetlen, hogy a patricius Juniusok mellett plebejusok is voltak e néven, mit a hagyomány is bizonyított. Dionysius határozottan állítja, hogy a köztársaság alapítójával kihalt nemzetsége, miután Brutus saját fiait megölette³⁾ és az először megválasztott néptribun nála L. Junius Brutus, ki becsvágyból szerette; ha Brutusnak hívták; mi a mellett bizonyít, hogy a plebejus Junius nemzetség egyidejűleg élt a patriciusival.⁴⁾

A consulnak a centuriák választása után a curiáktól az „imperiumot“ kellett megnyernie (lex curiata de imperio), csak e törvénnyel kapta meg az imperiumban foglalt jogokat a katonai főparancsnokságot; a jogot centuriagyűlést hívni össze; a bírói és büntető hatalmat.

A dictator. Nagy veszély idején, az állam válságos pillanataiban a főhatalom egysége elkerülhetetlennek bizonyulván, jónak látták a királyi hatalmat egy ember kezében, habár a lehető legrövidebb időre visszaállítani. A dictator, kinek korlátlan hatalmát⁵⁾, mint a királyoknál volt szokásban, 24 hictor fejezte ki, függetlenül intézkedhetett, vele szemben provocatio nem létezett.⁶⁾ Az állam összes hivatalnokai alája voltak rendelve, még a consulok is, kik habár dictator nevezetett ki, hivatalukban maradtak.⁷⁾

¹⁾ Liv. I. 56. — Dionysius szerint Brutus anyja Tarqu. Sup. nagynénje. IV. 68.

²⁾ Liv. II. 4. — Dionys. V. 6.

³⁾ Dionys. V. 18.

⁴⁾ Dionys. VI. 89.

⁵⁾ Dionys. V. 70. A senatus elhatározta a consulatust kevés időre függeszteni, *ἐτέραν δὲ τινα ἀρχὴν ἀποδείξαι πολέμον τε καὶ ἰσθμῆς καὶ παντός ἄλλου πράγματός κινεῖν, αὐτοκράτορα καὶ ἀνυπεύθυνον ὃν ἂν βουλευθῆται καὶ πράξῃ.* sőt V. könyv. 71. feje, a senatus félt Lartiusra bízni *ἐξουσίαν, μείζονα βασιλικῶς ἀρχῆς γινωσκόμεν.* — Cic. de Rep II. 32, *novumque id genus imperii visum est, et proximum similitudini regiae.*

⁶⁾ Liv. II. 18. *neque enim ut in consulibus, qui pari potestate essent, alterius auxilium, neque provocatio erat.* — Dionys. V. 70. a dictatora határozottan a provocatio kijátszása végett hozatott be. — Dionys. V. 73.

⁷⁾ Hogy a consulok hivatalukban maradtak, mutatja Liv. II. 18, *Lartium dictatorem — moderatorem et magistrum consulibus appositum.* Liv. II. 30, *ternae inde [legiones] datae consulibus: quatuor dictator usus.* — Dionys. VI. 2. *Anlus Postumius dictator egyik hadosztályt maga vezetni [regillusi csatában] ἐτέρως δὲ τὸν συνόπατον Οὐερρέτιον ἔταξεν ἄρχειν,* majd a csatára készlülvén [VI. 4.] *ἐπι δ' αὐτῶν βουλευομένων ἦεν ἐκ Ρώμης ὁ ἕτερος τῶν ὑπῆτων Τίτος Οὐερρέτιος.*

A dictator-választásnak szükségét a senatus határozta meg, a kinevezést a consulok egyike hajtotta végre, de hihetőleg a személyre nézve is nyomást gyakorolt a senatus a hivataloskodó consulra. Dionysius határozottan úgy adja elő, hogy a dictatort egy ember (egyik consul) nevezi ki és Titus Lartius kinevezésénél a két consul vetélkedéséről, hogy melyik nevezze ki a másikat, tudósít.¹⁾ Az így kinevezett dictator azonban csak akkor lépett hivatala teljes birtokába, ha erre a *lex curiata de imperio* feljogosította, ezt pedig a curiákban összegyűlt patriciusoknak a consuli kinevezést helybenhagyó határozata folytán szolgáltatták ki.²⁾

Hivatalát hat hónapnál tovább nem viselhetette³⁾ sem azon határidőn túl, mikor azon consul hivatalos éve lejárt, a melyik a dictatort kinevezte; mihelyt pedig átvette, azonnal *magister equitumot* nevezett ki magának, oly minőségben, mint a királyok alatt volt a *tribunus celerum*. Első *magister equitum* Dionysius szerint *Spurius Cassius* volt, ki 493-ban *consul* lett.⁴⁾ — A dictator nevezetet a régiek a választás módjától is származtatták, hogy t. i. a dictator nem választatott, hanem kinevezetett (*dici*)⁵⁾ de helyesebb azok nézete, kik a *dictare* szóból (korlátlanul intézkedni) származtatják.⁶⁾ Dionysius úgy van meggyőződve, „hogy a latinok a dictatori intézményt a görögöktől vették át, mert az *Διουμήται*, miként *Theophratus* be-

¹⁾ Dionys. V. 72. — Niebuhr I. 464 s. köv. azt állítja, hogy a dictator curiagyűléseken választatott; e nézetet megegyezően Schwegler II. 124. l. 3. jegyz. — A dictatorválasztásnál rendes kifejezés: *dictatorem dicere*, tehát kinevezni, *creare* ritkán fordul elő. Niebuhr példáival [*jussu populi*] számtalan ellenkezőt lehet felhozni, így: Dionys. V. 73 a dictator hivatalát *ἐπ' ἀνδρός ἀποδειχθείς*; *ἐνός* kapta; továbbá: *senatus, ut in trepidis rebus, dictatorem dici Mam. Aemilium iussit*, Liv. IV. 17. — *dictatore senatus consulto dictus Quintus Servilius Priscus*, Liv. IV. 46. stb. lásd Schweglernél II. 122. 3. jegy. összeállítva, hol a Niebuhr által felhozott eset is *Laevinus consulról* kellőleg megvilágítatik.

²⁾ Liv. V. 46. *Lex curiata lata est, dictatorque absens dictus*. IX. 38. *Papirio dictatori legem curiatam de imperio ferenti, triste omen diem diffidit*. — Dionys. V. 70. *ἕνα δὲ ἄνδρα ὃν ἂν ἦ τε βουλή προέληται καὶ ὁ δῆμος ἐπισημαίῃ τὴν ἀπάντων ἐξουσίαν παραλαβόντα ἄρχειν*. Itt a *δῆμος* megerősítése késégtelenül a *lex curiata de imperio*.

³⁾ Dionys. V. 70. *χρόνον δὲ εἶναι μέτρον τῆν ἄρχῃ μῆνας ἕξ*. — Liv. III. 29. *Quinctius dictatura, in sex menses accepta, se abdicavit*.

⁴⁾ Dionys. V. 75.

⁵⁾ Cicero, *De Rep.* I. 40. *Nam dictator quidem ab eo appellatur, quia dicitur*. — Dionys. V. 73. *ὄνομα δ' αὐτῷ τίθεται δικτάτορα, εἴτε διὰ τὴν ἐξουσίαν τὸν κελύειν ὅτι θελοῖ, καὶ τάττειν τὰ δίκαια τε καὶ τὰ κατὰ τοὺς ἄλλοις ὡς ἂν αὐτῷ δοκῇ, τὰ γὰρ ἐπιτάγματα καὶ τὰς διαγραφὰς τῶν δικαίων τε καὶ ἀδικίων, ἢ δίκαια οἱ Ῥωμαῖοι καλοῦσιν* εἴτε ὡς τινες γράφουσι *διὰ τὴν τότε γενομένην ἀνάγκην, ἐπειδὴ οὐ παρὰ τοῦ δήμου τὴν ἀρχὴν εὐρύματος κατὰ τοὺς πατριούς ἐδομόνους ἔξεν ἔμμελλεν, ἀλλ' ὑπ' ἀνδρός ἀποδειχθείς ἐνός*.

széli magán uralkodók voltak, kiket a városok veszély idején meghatározott időre választottak, mint p. o. a mytileniek Pitakoszt választották meg az Alkaiosz körül gyülekezett száműzöttek ellen (600 K. e.) E példát lassan a többi városok is követték, elűzven ugyanis a királyokat, szükségesnek látták időnként visszaállítani a korlátlan hatalmat. Az ily hatalomviselőket Thesszáliában archonoknak, Lakedémoniában harmosztészeknek hívták. Licinius Macer azonban azt mondja, hogy a dictatori intézményt az albaiaktól vették a rómaiak, mert azok Numitor és Amulius halála után, kihalván a királyi család, évenként királyi hatalommal bíró dictatorokat választottak.¹⁾

Ugy a dictatura felállításának ideje, mint első viselője bizonytalan; maga Livius bevallja, hogy egyik sem áll tisztában.²⁾ Mégis az 501-ik év alatt említi Titus Lartius mint első dictator. A személyre nézve többnyire megegyeznek az írók Liviusal³⁾, de az időre nézve már több eltérés forog fenn;⁴⁾ legnagyobb eltérés pedig az okok közt látszik, melyek miatt a dictatura felállítását különböző írók magyarázzák.

A régiak közül Livius arról tudósít, hogy midőn Rómát a sabinok fenyegették s a Tarquiniusok érdekében a latin háboru is kitörő félben volt és e mellett a consulokban, kikről azon gyanu forgott fenn, hogy a Tarquiniusokhoz szítanak, nem lehetett bízni; a nagy veszély sikeresebb elhárítása végett dictatort neveztek ki.⁵⁾ Ily értelemben nyilatkoznak más történetírók is⁶⁾. Dionysius pedig megemlítvén, hogy a latin háboru már-már kitörőben volt, azt írja, hogy a fegyverveszélőtársnál a köznép Rómában nem akart engedelmeskedni, adósságai elengedését követelte és ellenszegülése főtamaszául a Valerius provocatio-törvényét használta. E törvény megkerülése végett tehát felállították a dictaturát.⁷⁾

E látszólagos eltérés osztotta meg két újkori történetíró véleményét is. Niebuhr határozottan állítja, hogy az új intézmény a Valerius-féle provocationalis törvény megkerülése végett állítottott fel, hogy t. i. a főhatalom a város falain belül is korlátlanul

¹⁾ Dionys. V. 73—74.

²⁾ Liv. II. 18. . . . nec quo anno, nec quibus consulibus . . . nec quis primum dictator creatus est, satis constat.

³⁾ Cic. De Rep. II. 32. — Dionys. V. 72. — Liv. II. 18, apud veterimos auctores T. Lartium dictatorem primum creatum — invenio. — Manius Valerius dictatorsága valószínűleg a Valerius család hiuságának terméke.

⁴⁾ Dionys. V. 72. 498-ra teszi; Cicero, De Rep. II, 32, decem fere annis post reges exactos; Pomponius Schweglernél, II. 126. 4. jegyz. nono anno post reges exactos.

⁵⁾ Liv. II. 18.

⁶⁾ Schwegler R. G. II. 126.

⁷⁾ Dionys. V. 52—76.

alkalmaztathassék a plebs felett.¹⁾ Schwegler pedig tisztán Livius nézete mellé sorakozik²⁾ és Niebuhr ellen felhossa, hogy a plebs ellenszegülésének megtörése végett nem volt szükség a provocatio új hivatal felállításával megkerülni, mert az a fenforgó esetben nem volt akadály, a valeriusi törvény egyszerűen csak azt rendelvén, hogy a mely római polgár provocatiohoz fordul, sem testi, sem halálbüntetéssel nem sujtathatik. A dictatura nehezen állíthatott fel centuria-gyűlésen rogált törvény következtében, minélfogva felállítása nem kevésbé volt megszegése a valeriusi törvények, mint a mely megszegése lett volna egyszerű mellözése az egyes háborúk esetében. E mellözésnek mi sem volt útjában, nem voltak tribunusok s a provocatio áthágása nem vont maga után büntetést.³⁾ A mi pedig fő dolog, Valerius törvénye a plebejust nem védte katonáállítás ellen, legfőlebb erőszakos testi és halálbüntetés ellen, de nem pénz-bírság vagy fogság ellen és a consulok a lex Aternia Tarpeiaig pénzbírságot korlátlanul vethettek ki. Ily testi és pénzbüntetés útján aztán a consulok bármikor ki tudták csikarni a katonaszedést. Ezeknélfogva az, hogy a dictatura korlátlan hatalommal ruházott fel, nem a plebs ellenkezésének megtörése végett történt, hanem azért, mert a dictaturának a királyság visszaállításának kellett lennie.

Főlöszleges különválasztása ez a kérdésnek, a dictatura úgy a kül-, mint a belveszély elhárítása végett állíttatott fel. Az államok életében igen gyakori eset, hogy külháborúk alkalmával belső bonyodalmak is fejlődnek ki, főként ha az osztályok közt elégedetlenség és a forrongás magva van elhintve. Így történetesen a jelen esetben is. Az állam külfénye a királyok elűzetése óta hanyatló félben volt, sőt a latin háboru végkioltással fenyegette és a veszély annál fenyegetőbbé vált, hogy a plebs felhasználta azt, agitálni az elnyomás ellen, melylyel a királyok elűzetése óta a patriciusok részéről találkozott. — A plebejusokat ugyanis ezen időtájban újlag surlódásban látjuk a patriciusokkal: a szövetség, melybe utóbbiakkal a királyok elűzése végett léptek, nem felelt meg reményeiknek; a kiváltságos osztályok előnyös helyzetüket a nép elnyomására használták fel, miből belső forrongás támadt. Dionysius az 500-dik évben egy összeesküvésről tudósít, melyet a Tarquiniusok

¹⁾ Niebuhr I. 462—3.

²⁾ Schwegler II. 128. Ihne is így: I. 112.

³⁾ Valeria lex (a 300-ban megújított) cum enim, qui provocasset, virgis caedi, securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra, quam inprobe factum, adjecit, Liv. X. 9. Így hangozhatott az első is.

a római nép alsóbb rétegeinek segítségével szűttek.¹⁾ Az összeesküvés ártalmatlanná tételét, de a nép forrongása a következő években is tartott.²⁾ — A patriciusok tehát elkerülhetetlenek találtak a királyság visszaállítását, habár csak ideiglenes minőségben, mert így mindkét bajtól legkönnyebben szabadulhattak, és szándékukat ki is vitték, még pedig Dionysius tudósítása szerint az elámitott nép beleegyezésével.³⁾

A consuloknak éppen nem volt a katonaszedésben oly szabad kezük, mint Schwegler állítja: a valeriusi törvénynél fogva, mint Dionysius írja, pénzbírság ellen is lehetett apellálni.⁴⁾ Schwegler Dionysius azon állítását, hogy a dictatura a plebs beleegyezésével állíttatott fel⁵⁾ költöttnek mondván, tisztán curiagyülésnek tulajdonítja az újintézkedést s ennél fogva szerint a felebbezési törvényen nem követtetett el kisebb sérelem, mint a minő lett volna az, ha a katonaszedésnél mindannyiszor erőszakhoz folyamodtak volna a consulok. Tegyük fel, hogy Schweglernek Dionysiusal szemben is igaza van, de azért még is czélszerűbbnek látszhatott a patriciusoknak a czélbavett eljárás egy kis erőszakkal törvényesíteni, mint megannyiszor új és új törvényteleniséget követni el. A mit Schwegler állítása bizonyítására hoz fel — hogy t. i. a consulok mily taktikához folyamodtak a plebejusok vonakodását kijátszani — mind azt bizonyítja, hogy ilyenkor mindig törvénytelen alapon állottak.⁶⁾ — Végre az idézett két történetirő sem adja oly egyoldalulag elő a dictatura felállításának okait, mint Schwegler látja, hanem mindkét tekintetét méltányolják. Így Livius a háborus okokat emlegeti főként, de arról sem feledkezik meg, hogy a dictator a nép érdeke ellen is fordult.⁷⁾ Dionysius pedig csak látszólag keresi az okot egyedül a nép megfélekezésében, mert erre csak a közben terjeszkedik ki, a mint a latin háboru ké-

¹⁾ Dionys. V. 52—57.

²⁾ Dionys. V. 58—59, 70—72.

³⁾ Dionys. V. 70.

⁴⁾ Lásd 229. lap 2. jegyz.

⁵⁾ Dionys. V. 70. τοῦτ' ἀγνοήσαντες ἦν ἔχει δύνανται οἱ δημοτικοὶ ψηφίζονται κύρια εἶναι τὰ δόξαντα τῆ βασιλῆ.

⁶⁾ Schwegler idézi Dionysiusat X. 33, ταῖς ἐν τῶν νόμων τιμορίας εἰς τε τὰ σώματα αὐτῶν καὶ τὰς οὐσίας περὶως χροήμενοι, (midőn t. i. a consulok (455.) kényszerítették a plebejusokat katonaszedésre) úgy, de Dionysius úgy folytatja, hogy a tribunusok a consulokat e tettet, mint törvénytelenéért a népgyűlés előtt bevádolták. Az ily eljárás törvényteleniségét mutatják mind azon idézetek, melyek Schwegler művének II. k. 128 l. 3. jegy. alatt foglalják.

⁷⁾ Liv. II. 18. Creato dictatore primum Romae, postquam praeferrī secures viderunt, magnus plebem metus incessit ut intentiores essent ad dicto parentum, neque enim, ut in consulibus, qui pari potestate essent, alterius auxilium, neque provocatio erat; neque ullum usquam, nisi in cura parenti auxilium.

szülődéseit írja le,¹⁾ melyek szerinte a belviszály miatt kétszer-
te aggasztóbbak lettek; Lartius dictatorrá neveztetése után alig
érinti azt, hogy a dictator miként szorította engedelmességre a
népet, e helyett főként a latinok ellen foganatosított hadműve-
leteket tárgyalja.²⁾

A köztársaság jobb idejében soha sem szolgált a dictatori
hivatal személyes nagyravágyásnak, viselői nem használták
fel örökös hatalom kivívására³⁾ sőt büszkeséget találtak ab-
ban, ha a reájuk bízott feladatot minél hamarabb elvé-
gezhették és megbizóiknak visszaadhatták az önkormányzat
áldásait.

Az interrex. A királyság korából fenmaradt az interrex
intézmény, mely körülmény szintén a forradalom conservatív
jellemű és a mellett bizonyít, hogy még a consulatus is csak a
királyság változtatott alakú folytatása. Ha a consulok halál vagy
abdicatio következtében előbb léptek le hivatalukról, mintsem
utódot hagyhattak volna, a néphatalom, az önrendelkezési jog
(summa potestas) a népre szállt vissza (res ad patres redit), a
potestas a populusra, mely aztán választási jogát nem gyako-
rolhatta másutt, mint curia-gyűlésen.⁴⁾ Patres alatt itt nem a
senatus értetett, hanem a dolog rendes menete az volt, hogy a
patriciusok a senatus határozata folytán összehívták, hogy vá-
laszszanak interrexet, ki aztán a consuluválasztást szokott mó-
don lejárassa. *Convocari, coire patricios* a szokott ki-
fejezés.

A quaestorok. A királyság korából maradt fenn, a köz-
társaságra a quaestori hivatal. Évenként két vérbíró, quaestor
választott, kik a bűnügyekben a perbefogást intézték s az
ítéletet kimondták. Ugyde a köztársaság alatt e hivatallal
egyideűleg ugyancsak e név alatt kincstárnokok is szerepelnek,
úgyhogy megfejtethetlennek látszik a kérdés, hogy vajjon a
vérbírói és kincstárnoki hivatal ugyanazon tisztség volt-e vagy
nem? Plutarch, ki Romulus idejében említi a vérbírókat⁵⁾ írja,
hogy Poplicola a közkincstárt Saturnus templomába helyezvén

¹⁾ Dionys. V. 61—76.

²⁾ Dionys. V. 75—76.

³⁾ Dionys. V. 77.

⁴⁾ Cicero, Pro domo, 14. cum interrex nullus sit, quod et ipsum patri-
cium esse et a patricio prodi necesse est. — Liv. II. 40, sententia . . . , quae
patricios coire ad prodendum interregem iubebat.

⁵⁾ Plutarch midőn elősorolja azon megtiszteltetéseket, melyekben a sza-
bin nők részesíttettek, mondja a többek közt: *δικην φέρειν παρά τοῖς ἐπι-
τῶν φονικῶν καθιστώσι*, azaz a vérbírák előtt nem tartoztak megjelenni. Plut.
Romul. 20.

el, őrzését a nép által választott két kincstárnokra bízta.¹⁾ Plutarch tehát a vérbírák mellett mint önálló hivatalnokokat említi a quaestorokat, kik a pénzügyeket kezelték. Részben eltérőleg nyilatkozik Zonaras, kinek tudósítása e tárgyban a fontosabbak közé tartozik. Poplicola szerinte a kincstár kezelést a consuloiktól elvévén, a quaestorokra bízta, kik addig csak főbenjáró ügyekben voltak bírák, honnan nevük is származik. Később a biráskodás elvétetett a quaestoroktól és másokra bízott s azóta a quaestorok csak kincstárnokok maradtak.²⁾ Livius pénzügyi quaestort először 446-ban említi,³⁾ de Dionysius az 507. év óta többször.⁴⁾ Pomponius határozottan megkülönbözteti a kétféle quaestorokat azon körülmény, hogy a vérbírák *quaestores parricidii* neveztetnek, azon következtetést engedi vonnunk, hogy ezek mellett egyideűleg voltak másféle quaestorok is: a *quaestores aerarii*.⁵⁾ Végre Tacitus⁶⁾ említi, hogy a *respublica* 63 évében (447.) a quaestorok választása, mely az előtt a királyokat és consulokat illette, a népre szállt át és ez először Val. Potitust és Aemilius Mamercust választotta meg, hogy a tábornok kisérjék. Látni való, hogy Tacitus itt pénzügyi quaestorokat értett.

Adataink a quaesturára nézve felette hiányosak lévén, nem mondhatunk többet, miut a következőket. Már a köztársaság első éveiben quaestorok állottak a biráskodás és pénzügyek élén, évenként változtak s ha a két, egymástól annyira elütő működést magukban egyesítették is, ez nagyon rövid ideig tarthatott.

A parricidii quaestorokat a királyság korában a királyok nevezték ki, a köztársaság alatt bizonytalan, miként kapták megbízatásukat. A köztársaság idejében Spurius Cassius bevádálása óta (485.) említtetnek⁷⁾, de ítéletük Valerius felebbezési törvénye óta nem volt végérvényes s szerepük mintegy államügyi szíri lehetett. — A *quaestores aerarii* Plutarch adatából ki-

¹⁾ Plut. Popl. 12. *ἐπὶ τὴν δὲ καὶ διὰ τῶν ταμειαίων νόμον . . . ταμίας δὲ τῶν δῆμῶν δύο τῶν νέων ἔδωκεν ἀποδείξαι, καὶ ἀπιδείχθησαν οὐ πρῶτος Πούπλιος Οὐτιούριος καὶ Μινούκιος Μάρκος.*

²⁾ Rein is magáévé teszi e nézetet, Pauly Realencyclopaediájában. VII. 13. — Schwegler II. 134.

³⁾ III. 69.

⁴⁾ Dionys. V. 34, *ταμιαί* név alatt.

⁵⁾ Pomponius, Paulynál 6. 357. *quaestores constituebantur a populo, qui capitalibus rebus praessent, hi appellabantur quaestores parricidii, quorum etiam menit lex XII. tab. — Ugyanő: de orig. jur. 22. §. Schweglernél II. 135. *quaestores aerarii dicti ab eo, quod inquirendae et conservandae pecuniae causa creati erant.**

⁶⁾ Annal. XI. 22.

⁷⁾ Liv. II. 41. — Dionys. VIII. 77. — Cic. De Rep. II. 35.

folyólag centuriagyűlésen választottak, 447 óta Tacitus szerint tribusgyűlésen.

A senatus. A királyok vége felé nagyon aláhanyatlott a senatus tekintélye és hatásköre, a respublica azonban nemcsak régi fontosságát visszaadta, hanem azt még nagyobbra emelte. A köztársaság alatt a senatus az államélet gyűpontja, fő intézője lett.

A senatus a hagyomány szerint részint Tarquinius kor-mánya alatt, e király erőszakos intézkedései folytán, részint azután, a Tarquinius nemzetség és pártelűzetése következtében, számban nagyon megapadt.¹⁾ A köztársaság első alapítói tehát, némelyek szerint Brutus²⁾ mások szerint Poplicola³⁾, Dionysius szerint pedig mindketten siettek a házagokat kipótolni, még pedig mint a hagyomány mondja a plebejusok közül.⁴⁾ Ez lehetséges, annyival inkább, hogy a régiek nem tudtak más magyarázatot adni annak, hogy a senatorok így szólították meg: *patres (et) conscripti*.⁵⁾ A számra nézve azonban épen nem adhatunk birtelt, midőn Plutarch 164-re teszi a Poplicola által felvett új senatorokat. A két adat így semmiképen sem egyeztethető össze, mert ezen esetben a plebejusok túlsúlyban lettek volna a senatusban, mi lehetetlenség, mert így nem lehetne megmagyarázni sem a senatus ellenséges magatartását a plebejusokkal szemben, sem a rendek harcának egész történetét. Valószínű, hogy a patriciusok látva, hogy a plebejusi rend támogatására szükségük van a forradalomban, vettek fel kebeléből az állam legfontosabb testületébe, de sokkal kevesebbet, mint Plutarchnál olvassuk.⁶⁾

A mi a senatus hatáskörét illeti, az terjedtebb volt tényleg, mint jogilag. A senatus jogilag a consul hatalma és rendelkezése alá volt helyezve, főleg ha a külsőségeket tekintjük; a senatoro-

¹⁾ Livius tudósításának: *caedibus regis deminutum patrum numerum* (II. 1.) lehet alapja, habár nem vehető szó szerint, mert valószínűtlen, hogy Tarquinius épen ilette volna a senatorokat, míg az lehetséges, hogy száműzte a gyanusokat és az így, vagy természetes úton megürült helyeket vagy betöltetlenül hagyta, vagy a maga teremtményeit alkalmazta, kik most menekülni valának kénytelenek.

²⁾ Liv. II. 1.

³⁾ Plut. Popl. 11.

⁴⁾ Dionys. V. 13. határozottan állítja; Livius idevonatkozó helyéből is (II. 1.) ezt lehet kivenni.

⁵⁾ Dionysius Romulus idejében is él e kifejezéssel: *πατρες σύγγραφοι*, és ezen elnevezést e korból származtatja. II. 12.

⁶⁾ Ezen értelemben nyilatkozik: Schwegler II. 145; Mommsen I. 1. 259

kat a consul nevezte ki, a senatus nem is gyűlhetett össze másként, mint a consulok felhívására, összegyűlve pedig csak azon ügyekben tanácskozhatott, melyekben hozzá kérdés intéz- tetett. A consul nemcsak elnöke volt a gyűlésnek, hanem moz- gató fejének látszott. De valójában csak látszott. A senatus szervezeténél fogva oly nyomást gyakorolt a consulokra, mely alól ezek nem menekülhettek. Tagjai életfosszigián, az állam színejavából választva, politikai érettségüknel és befolyásuknál fogva, mindenekefelett pedig az intézmény állandóságánál fogva, szemben a római magistratusok rövid tartamával, oly erkölcsi sőt tényleges hatalomra emelkedtek, hogy a senatus móltán tartatott az állam fejének, míg az állam legfőbb hivatalnokai: a consulok e fő készségeés eszközeivé sűlydtek. Fontosabb vál- lalatba a consulok már csak azért sem foghattak a senatus nélkül, mert az állam vagyona felett utóbbi rendelkezett; sem olyanba, melynek kivitele éveket igényelvén, a senatus párto- lása nélkül a consul lelétével magától összeomlott volna. Ezen kívül a senatusnak külön eszközei voltak, melyek által az en- gedetlen consult fékezhetette. A consuli visszaélés azon korlátja mellett, mely szerint a hatalmi körét túllépett consul hivatal- évének lejárta után perbe idéztothetett, a senatus, maga a hi- vatalos év tartama alatt is ellensulyozólag léphetett fel, midőn a consulok egyikét, később a tribunusokat a maga ezéljainak megnyerve közbelépésre (intercessio) birta. Vagy ha mindkét consul ellen kifogás volt, a senatus kimondta a dictator kine- vezésének szükségét, mely esetben független joga volt az indit- ványtetelre és határozathozatalra.

A centuriagyűlések. A köztársaság visszaállította a Ser- vius király centuriarendszerét és ebben a centuriagyűléseket, melyek némi befolyást engedtek a plebsnek az államügyek intézésében. A patriciusok nem térhettek ki azon osztály jogos követelései elől, melynek segítségével a forradalmat keresztül vitték és kénytelenek voltak némi engedményeket tenni. Azon politikai jogok azonban, melyeket a plebs a centuriagyűléseken gyakorolt, nem voltak oly fontosak, mint egyelőre látszanak, de mégis elegendők arra, hogy támpontul szolgáljanak a jog- egyenlőség későbbi kivívásában.

A centuriagyűlés körébe tartozott a hadüzénés, a törvé- nyek elfogadása vagy elvetése, halálos ítéletek helybenhagyása vagy megsemmisítése, végre a consulok választása.

E terjedelmes jogok azonban nem illették korlátlanul a centuriagyűléseket, mert ezeknek nem volt sem kezdeményező, sem tanácskozó joguk; a törvények és más odatartozó tárgyak a tanács által inditványképen eleibük terjesztetvén, azok felett

nem tanácskozhattak, meg nem változtathatták, hanem egyszerűleg elfogadták vagy elvetették. Az indítványtétel a senatus megbízásából az elnöklő consult illette. A senatus ugyanis minden, a centuriagyűlésen keresztülvendő ügy felett előlegesen megállapodván, határozott alakban terjesztette a centuriagyűlés elé. A senatus ezen elővégzését értették auctoritas senatus vagy senatus consultum alatt,¹⁾ melyet a görög írók προβούλευμα-²⁾ nak³⁾ fordítottak. Ezen elővégzés nem maradhatott el soha és ha az egyes törvények hozásánál a történetírók nem említik mindig, onnan van, hogy az magától értetődött.

Ha a törvények határozott alakban, csakis tudomásvétel végett terjesztettek a centuriagyűlés elé, a főtisztviselők személyre nézve is a senatus, illetőleg a választást vezető consul előre meg volt állapodva és a gyűlésnek nem volt más teendője mint a tudomásvétel, úgyhogy a választó gyűlés nem annyira a választást hajtotta végre, mint a consuli kinevezést fogadta el. Altalában római jogfogalom szerint — és ez a római conservatismus egyik fő jellemvonása — a hivataloskodó főtisztviselőnek volt legelső hozzászólása utódjának megállapításához, annak kinevezése fontosabb volt a népgyűlés jóváhagyásánál.³⁾ Hogy a centuriagyűlésnek a consulok választására ily kevés, úgy szólva csak alaki befolyása volt, kétségtelen az analógiából, mely szerint a consulválasztásnál csekélyebb fontosságú törvények hozatalánál is csak ily szűk korlátok közt mozgott; továbbá azon körülményből, hogy consulokká oly sokszor választattak meg a plebejusok esküdt ellenei; végre az írók határozott nyilatkozataiból.⁴⁾ Ugyancsak ez tűnik ki azon hivatalos kifejezésből, mely szerint a választás nem a népgyűlésnek, hanem az elnöklő consulnak tulajdoníttatik.⁵⁾ 482 után azonban egyik consul szabadon választatott.

A curiagyűlések. A centuriagyűlésen a senatus előterjesztése alapján hozott határozat még nem volt végérvényű, hanem előbb a patriciusok külön gyűlésén kellett szentesíttetnie. Ezen irányban a curiagyűlésen hozattak a határozatok.

¹⁾ Liv. II. 2. Brutus ex senatus consulto ad populum tulit.

²⁾ Dionys. X. 57.

³⁾ Még a köztársaság vége felé is történtek consuli kinevezések valódi gyűlés egybehívása nélkül.

⁴⁾ Dionys. IX. 42. οἱ πατρίμοι . . . Ἀππιον Κλαύδιον προβούλευσαν καὶ ἐψηφίσαντο ἀπόντα ἕκαστον.

⁵⁾ Liv. I. 60: duo consules comitiis centuriatis a praefecto urbis creati. — II. 2. Brutus collegam sibi comitiis centuriatis creavit. — Dionys. V. 12. Βροῦτος θανάχοντα αἰρεῖται Πάπλιον Οὐαλέριον. — V. 19. Valerius ἀρχαιροτέρων προθεῖς ἡμέραν ἕκαστον αἰρεῖται Σπύριον Λουκήριον. — Plutarch, Popl. 12: ἀπέδειξεν ἑαυτῷ θανάχοντα τὸν Λουκήριος πατέρα, Λουκήριον.

E gyűlések, melyeket szintén a királyságtól örökölt a respublica, vesztettek működésük terjedelmében, de nem fontosságukban. Ezután is a patriciusok rendi gyűlései maradtak, és a mellett, hogy e rend keblü ügyei felett hoztak végérvényes határozatokat, azon fontos jogot is gyakorolták, hogy a centuria gyűléseken keresztülviitt törvényeket, választásokat megerősítettek (auctorem fieri) vagy visszavetették (reprehendere). A patriciusok e szentesítése értendő a régiek e kifejezései alatt: auctoritas patrum, patres auctores facti vagy fuerunt. A patriciusi rendnek hasonnemü működése a királyok alatt is volt, a midőn a populus (tehát patriciusi rend) királyválasztását a curia gyűlésen külön megejtett szentesítés vagy ünnepléses hivatalba helyezés követte. Mely körülmény egyszersmind arra látszik utalni, hogy az auctoritas patrum és a lex curiata de imperio ugyanazon vagy nagyon közelálló cselekmények.¹⁾

Midőn a királyság eltörlésével a centuriagyűléseken választattak az állam tisztviselői a patriciusok megerősítő vagy megsemmisítő joga annál fontosabb, többé nem alakí eljárás, hanem tényleges előjog lett. A köztársaság későbbi idejében a patriciusok e megerősítő joga eltöröltetvén a történetirők az auctoritas patrumot összetévesztették a tanács előleges határozatával (auctoritas senatus vagy senatus consultum), miért újabb történetirők vitatták is, hogy az auctoritas patrum a senatusra vonatkozik, de amazoknál, midőn a legrégebb tudósításokat követték, maradtak fenn kifejezések, melyekből, valamint sok adatból határozottan állíthatni, hogy minden választásnak és törvénynek három próbán kellett átmennie: a senatus elővégzésén, a centuriagyűlés jóváhagyásán (tudomásulvételén) és a patriciusok megerősítésén.²⁾

A centuriagyűlések hatáskörének ily szigorú korlátozása elkerülhetetlen volt a patriciusok érdekében. A centuriaszervezet, miként Schwegler kimutatta³⁾ a plebejusoknak biztosította a

¹⁾ A mint Livius I. 17, 22, 32; Cicero, De rep. II. 32, 17, 18 stb. összehasonlításából is kitűnik.

²⁾ Schwegler II. 160—171. lapon 1—8. pont alatt kétségbevonhatlanul bebizonyította, hogy az auctoritas patrum a patriciusoknak curiagyűlésen hozott megerősítése és nem a tanácsé. A királyok korára szóló kevés támpont mellett felhozhatta volna még Liviusnak I. 41 és 47. fejezetekben letett kifejezéseit. Serviusról ugyanis a 44. fejezetben azt mondja, primus injussu populi voluntate patrum regnavit, s majd Tarquiniussal (47. fej.), midőn ez a curiában Servius ellen szónokol, azt mondatja: non comitiis habitis, non per suffragium populi, non auctoribus patribus regnum occupasse. A voluntate patrum itt nem tehet egyebet, mint a senatus együttműködését, miért emitt a non auctoribus patribus csakis a patriciusok megerősítésére vonatkozhatik.

³⁾ Schwegler II. 633—640.

centuriagyűléseken a szótöbbséget és így szükség volt oly intézkedésekre, melyek az első rend befolyását az államügyekben épségben tartásák.

Mommsen szerint a *res publica* megalapításával a plebejusok felvették a curiákba — oly állítás, mely ellentétben áll úgy a köztársaság ezutáni történetével, mint sok adattal. Mint a történelem mutatja, sokkal nagyobb volt a két rend közti válaszfal, mintsem ilyesmi megtörténhetett volna. A két rend közt egyik igen fontos különbség volt az, hogy a patriciusok igen féltékenyek valának külön s a curiákra s mindenekfelett büszkék gensükre; már pedig hogyan soroztathattak volna a plebejusok úgy a curiákba, hogy mint egy curiabelieknek külön sacrajuk legyen, hogyan állíttathattak volna a patriciusokkal egy rangba — melynél a vérmesség volt a főcriterium — azok, kiknek semmiféle gensük sem volt. Hogyan lenne megmagyarázható az, hogy egy curiabeliek sem házasodhattak össze.¹⁾ Ily sokra még csak nem is vágyhattak a plebejusok, annál kevésbbé, mert a centuriaszervezet visszaállítása következtében már nyertek állásukhoz mért befolyást a politikára, továbbá, ha úgy a curia-, mint centuriagyűlésnek tagjai lettek volna a plebejusok, egyikre nem lett volna szükség. Így a patriciusoknak nem lett volna külön rendi gyűlésük, míg a plebsnek igen (*tribus*); az *auctoritas patrum*ot nem oszthatta volna a curiagyűlés, sem az egy jelentőségű *lex curiata de imperio*-t, melyek a centuriagyűlés korlátozásául szolgáltak, mely gyűlésen, mint láttuk, a plebs tulsúlylyal bírt.

Hátra van még azon két törvényről szólani, melyek Valerius nevét századokon keresztül tiszteltté tették a rómaiak előtt. Az első halálbüntetést rótt arra, ki királyságra törekednék, a hibást bárki megölhette és hivatalt egyáltalában csak a nép kezéből lehetett elfogadni.²⁾ E törvény nélkülözhetetlen volt a rómaiaknál, kik szerint erőszakkal senkit sem lehetett hivatalából, melyhez az istenek jóváhagyása is járult, letenni, hanem minden

¹⁾ A patriciusok a *connubium* sürgetőinek a *sacra* különféleségét s a gens hiányát hozták fel: Liv. IV. 2. a Canulejus-féle *rogatio* ellen: *Quam enim aliam vim connubia promiscua habere, nisi ut, ferarum prope ritu vulgum concubitus plebis patrumque? ut, qui natus sit, ignoret, cuius sanguinis, quorum sacrorum sit? dimidium patrum sit, dimidium plebis.* — Liv. X. 8. *semper ista audita sunt eadem, penes vos (patricios) auspicia esse, vos solos gentem habere.* — Hogy a curiagyűléshez a plebsnek nem volt hozzáférés, mutatja: Cicero, *de leg. agr.* II. 11, 27. *curiatis comitiis, quae vos non initis* — Marquardt-nál, *Handbuch der Röm. Alterth.* II. 1302. jegyz. — Mint láttuk az *interrex*et a patriciusok összesége választotta, miért kellett rendi gyűlésüknek is lennie, ez pedig nem lehetett más, mint a curiagyűlés.

²⁾ Lásd 229. l. 2—3 jegyz.

hivatal csak akkor tekintetett megüresedettnek, ha viselője önként letette. E törvény következtében minden ily kísérlet a római történetben, honárulásnak tekintetett, úgy hogy Cassius és Manlius e váddal illetetvén, halállal lakoltak.

A rómaiak Habeas corpus actájának lehetne nevezni Valerius törvényét a provocatio-ról, az első törvényt, mely centuriagyűlésen hozatott. E törvény védte úgy a plebejst mint a patriciust a hivatalnoki zsarnokság ellen, a mennyiben úgy testi és halálbüntetés, mint pénzbírság ellen jog adatott mindenkinek a bíró ítéletétől a népgyűléshez fellebbezni.¹⁾

A fellebbezés a decemviri törvényhozás óta bizonyosan a centuriagyűlés elé tartozott valószínű, hogy a legrégebb időben is ide tartozott, azon gyűlés elébe t. i. melyen maga a törvény is hozatott. A mióta azonban tribus gyűlések vannak, több esetben látjuk, hogy a plebejusok a maguk rendi gyűlésein bíraskodnak a rendjük ellen vétkezett patriciusok főben járó pereiben. Ezt a *leges sacrae* alapján tették s joggal felvehetni, hogy a patriciusoknak is megvolt e joguk a plebejusokkal szemben.

A mely tisztviselő nem tett eleget e törvény követelményének, egyéb büntetés nem érte, mint hogy isten és emberek előtt gyalázatosnak nyilvánított.²⁾ Mindenesetre elég terhes büntetés azon korban, midőn a vallás és erkölcsi közvélemény szilárd alapokon állt. Hogy terhesebbet nem alkalmaztak, azon meggyőződésből magyarázható, mely szerint „jogilag lehetetlennek tartatott a királyi hatalmat csorbítani és azon korlátok, melyeket a forradalom a legfőbb hatalom birtokosa elé tett, szorosan véve csak tényleges és erkölcsi értékűek. Miért, ha a consul a régi királyság illetőségi körén belül cselekszik, követhet el jogsértés, de bünt nem, miért nem is esik a büntető bíró hatósága alá“.³⁾ — E törvény mégis haladásnak mondható: egy újabb eredmény a plebejusok javára. Eredetéről állíthatni, hogy csakugyan a *res publica* szüleménye. Cicero azt mondja ugyan, hogy a királyok korában is volt *provocatio*,⁴⁾ de ez — ha volt is — kétségtelenül az uralkodó kegyelmétől függött

¹⁾ Lásd 229. l. 2—3 jegyz. — Liv. X. 9. a 300-ik évben megújított *lex Valeria* megtiltotta: *virgis caedi securique necari eum, qui provocasset*. — Cic. De Rep. II. 31, *Publicola legem ad populum tulit, eam, quae centuriatis comitiis prima lata est, ne quis magistratus civem romanum adversus provocationem necaret, neve verberaret*

²⁾ Liv. X. 9: *Valeria lex, cum eum, qui provocasset, virgis caedi, securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra, quam improbe factum, adjevit*. A 300-ban megújított Val. törv.

³⁾ Mommsen I. 1. 252. l.

⁴⁾ Cicero, De Rep. II. 31. *Provocationem etiam a regibus fuisse*.

és csak esetenként engedélyeztetett. Hogy a királyok korában nem volt törvény által megállapított provocatio, kitűnik onnan, hogy a dictatortól sem volt, ez pedig a királyságnak legközelebbi hasonmása, a római történelemben annak folytatásául tekintendő. —

Mint láttuk, a forradalom, mely a királyságot elsöpörte, köztársasági kormányformát adott Rómának, de az új köztársaság aristokratiai, merőben nemességi volt. A patriciusok lettek minden mindenekben, kezükbe ragadták az államhatalom összesességét, a politika és vallás fegyvereit. Az ellentét, mely patricius és plebejus közt az idők folytán kifejlett, csak most lett érezhetőbb: eddig mindkét fél kötelessége volt az engedelmesség, most az egyik nemcsak kormányzó lett, hanem egyszersmind a másik ura. Csak patricius viselhette az állam főhivatalait; áldozó király, interrex, dictator, consul, quaestor csak patricius lehetett, a senatus, mely az állam főtekintélyét képezte, patriciusokból alkottatott össze. Sőt e hivatalok betöltésénél is a döntő befolyást az aristokratianak tartották fenn az alkotmány szabályai: a senatus előhatározatától, a curiák megerősítésétől tétettek függővé úgy a választások, mint a törvényhozás, melyek a tulajdonképen plebejus többségű centuriagyűlések elé tartoztak. A vallás, mely az államok életében többnyire a főmozgatók közt, igen gyakran döntő befolyásként szokott szerepelni, az aristokratikus kormány rendelkezése alá helyeztetett és nemcsak, hogy a főpapi hivatalok a patriciusokat illették, hanem e hivataloknak lényegileg a politikai kormányzat alá való rendezése következtében lehetetlenné vált az állam és egyház különválása. És ez Rómában, hol semminemű államügyi intézkedéshez nem lehetett fogni az istenek megkérdezése, auspiciumok rendezése nélkül, igen fontos előjog volt. Végre az állami földek hasznélvezete is kizárólagos patriciusi előjog maradt s így a roppant anyagi haszon is erre a félre esett.

Mindezen előnyök természetesen a plebejusok háttérbeszórításán alapultak. Utóbbiak politikai létezésüknek a centuriagyűléseken adtak kifejezést, hol többségben voltak ugyan, hanem mind e gyűlések szervezeténél fogva, mely szerint az előterjesztettek felett nem tanácskozhattak, hanem csak igent vagy nemet mondhattak; mind az alkotmány sokféle korlátozó intézkedéseinek fogva, többségüknek majd semmi érvényt sem szerezhettek. Kebelükből néhányan a senatusba is felvételtek, de szerepük itt oly alárendelt vala, hogy nyomaira is alig akadhatni. Az államföldek hasznélvezetéből kizáratva csak a tulajdon birtokra támaszkodhattak, mi annál terhesebb volt, hogy az adóalap a tulajdon birtokra lévén fektetve, az államháztar-

tás költségei, szemben az állami földeket használó patriciusokkal, főként a plebejusokra nehezedtek. És mégis mindezekkel szemben haladást kell megállapítunk a plebejusok helyzetében, hasonlítva az utolsó király alattihoz; ők résztvettek a patriciusok felszabadító harcában, miért nem maradhattak teljesen jutalom nélkül. Midőn a centuria szervezet visszaállítatott, az állam alapjai nemcsak a véderőt illetőleg, hanem a politikai jogokban is kiterjesztettek; való, hogy a plebs nyeresége csak névleges volt, de így is előgnek mondható oly conservatív államban, mint Róma. E szervezet, mint a plebejusok előtt a legnépszerűbb király intézménye, az ó korban mindig, mint a nép javának előmozdítója ítéltetett meg, midőn pedig a köztársaság visszaállította, már csak azon tény, hogy a plebejusok a patriciusokkal együtt azon gyűlés tagjaivá avattattak fel, mely elvileg a népsouverenitás kifejezője, a főbb politikai jogok gyakorlója volt, nagy haladásnak tekinthető Róma akkori viszonyai közt, midőn a vallás állott a plebs emelkedésének útjában, megtiltván, hogy a patriciusokéval egy természetű politikai jogokat gyakoroljon. Habár a centuriaszervezet alig javította a plebejusok helyzetét, az imént említett szabály elvben legalább megtörtetett. A plebs előnyére kellett válnia annak is, hogy az alkotmány szerint törvényesen belefoglaltatván a honvédségbe, kezébe fegyver adatott, mi által a dolog természeténél fogva növekednie kellett súlyának is: régi korban a fegyver tekintélyt adott s mint teher, jogokat is involvált magában. A plebejusoknak hivatalnoki tulkapás ellen Valeriusnak a provocatióról alkotott törvénye nyújtott, ha nem is teljes, de figyelemreméltó biztosítékot.

Való, hogy azon roppant tulsulynál fogva, melyet az alkotmány a patriciusoknak adott, ezek csakhamar nyomasztó uralmat gyakoroltak a plebejusok felett; de azon eszme, mely felszabadította a társadalom felső osztályát, nemsokára eszméletre s küzdelemre hívta az alsót is: míg közös volt a szolgaság, meg tudtak egymás mellett férni, de magához ragadván egyik az államkormányzatot, részt követelt magának a másik is. A most kifejlő küzdelemben jó alap, mondhatni kellő kiindulási pont volt azon tény, mely a plebejusokat a főbb polgári jogokat legalább névleg gyakorló centuriagyűlés tagjaivá avatta fel; e kiindulási pontból aztán könnyen megtörténhetett az első lépés, mely az első plebejusi magistratushoz vezetett. — A királyság tulkapásai előidéztek az arisztokratia diadalát, ennek visszaélései a megfelelő korlátozást: a nép felemelését vonták maguk után.

Ősrégészeti újabb leletek.

Köszl.: Torma Zsófia.

A nándori barlang utólagos ásatásával, még a következő nevezetesebb leletekre találtam:

Egy teljesen feldult, kirabolt temetkező helyen, a barlang torkolatában, már csak ursus spelaeus, hyaena spelaea, equus primigenius több foga, továbbá ötféle lencse-diszítésű, finom edény töredéke, s más igen szépen diszített nagyobb edény részletei közt egy emberi koponya, s a középkéznek 2 drb. izülete volt megtalálható.

Ettől kevéssé távolabbra a sziklafal öblösödésinek aljában, igen sok faragott csont részlet közt: egy cervus alces (?) agancs idomított töve volt elrejtve.

A barlang belsőjében pedig, a sziklafal egy másik öblösödésének aljában, egy már szintén kibontott elfalazás nyomára találtam, mely kő- és földrakásnak csak egy része volt épségben hagyva; miután ezen rejtekhely tartalma szintén kiraboltatott. Mert a sziklafal 1 m. mélységű öblösödésének belsejében, szépen diszített edény részlet, s kőszilánkok közt már csak egy lencse-diszítésű kis kannát, egy mindkét oldalán fűrészfogakkal ellátott 12 cm. hosszú igen szép tűzkőkést (ily hosszúságú fűrész még talán nem ismeretes), egy vékony és sima bronz karperecznek, vagy karvédnek részletét, és egy ursus spelaeus fogát találtam; mely együttes előfordulása a kő és bronz leleteknek, igen nevezetes újabb adat ezen telepések korának kiszámítására.

Mert ha a diszített edényeiről egy korra vezethető gyógyi barlang vas leletét, Tordos réz és ón leleteit, vas- és bronz szakját, Nándori és a nándor-vályai réz és vastermelésre vezető legújabb leleteimet is az említett adatokhoz számítom, azon következtetéshez jutok, hogy hazánkban ezen őskori telepések a rezes, ónos, bronzos és vasat már a kelták előtt művelvén, Dacia aranyát, ezüstjét még nem ismerték.

Én legalább az általam kutatott neolith kőkori telepeken a dákok aranyjára és ezüstjére legpontosabb kutatás és megfigyelés után sem találtam.

S így már több mint valószínű, hogy hazánk említett őskori telepesei, egy a dákok előtt itt lakott nép volt; talán Herodot Agathyrsi, kik szerinte a Maris, azaz Maros mentit lakták.

Az erdélyi muzeum részére 1879. october és november havában beküldött adományok jegyzéke.

Könyvek: A londoni Royal Society-től Philosophical Transactions. Vol. 167. Part. 2. Vol. 168. Vol. 169. Part. 1. 2. London 1877—1879. és Proceedings Nro 184—196. London 1878.—1879. — A bécsi cs. kir. Geolog. Reichsanstalttól, Abhandlungen. IX. Band. Wien. 1867. — A bajor kir. tud. akadémiától, Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe. 1879. III-es Heft. München. 1879. — Nogall Károly szeroi vál. püspöktől, Emlékkönyv Pázmándi Horváth Endre születésének százados évfordulati ünnepélyének emlékére. Győr. 1879. — A Keresztény Magvető szerkesztőségétől, Keresztény Magvető. 1879. 5-ik füz. Kolozsvár. 1879. — Torma Miklóstól, Margitai Péter, Az apostoli Credo magyarázatja. Debreczen. 1624. 8. r. (csonkán). — Finály Henrikől, Beke Antal, a Batthyányi-könyvtár kéziratai névsora. Gy.-Fejérvár. 1871. (2 péld.) Beke Antal, Az erdélyi egyházmegyei papnövelde történeti vázlata. K.-Fejérvár. 1870. (2 péld.) Házi könyvtár XXXI. XXXII. köt. Bpest. 1879. és az Erdélyi r. c. statusgyűlés jegyzőkönyve 1879. Kolozsvár. 1879. — Az aradi ipartársulattól, E. Illés László, A magyar ipar és az iparpártolás feladata. Arad. 1880. — Az aradi egyházmegyei nyomdától, G. Popa, Istoria universală. Aradu. 1879. — A hajdúmegyei tanfelügyelőségétől, Jelentés Debreczen 1878/9 népoktatási állapotáról. Debreczen. 1879. — Tanodai értesítők 1878/9 évre. *a*) a kolozsvári r. cath. főgymnasium, *b*) a kolozsvári m. kir. állami tanítóképzede. *c*) a losonczyi állami főgymn. *d*) a székely-udvarhelyi r. cath. főgymn. *e*) a sz.-udvarhelyi kir. főreáliskola. *f*) a esik-somlyai r. cath. főgymn. értesítője. *g*) Programm des ev. Untergymnasiums in Mühlbach. — Gyulai István aradi nyomdájától, Antolik Károly. Kísérleti természettan. Arad. 1880. — Krafft W. szebeni nyomdájától 3 nyomtatvány. — Binder és Horeth segesvári nyomdájától 3 nyomtatvány.

Érmekek: B. Liptvai Bélától 2 ezüst fémer. — Ns. Temesmegye törvényhatóságától 1 bronz fémer.

Tisztelt olvasóinkat és előfizetőinket tisztelettel kerjük, sziveskedjenek megrendeléseiket és előfizetéseiket december hó folytában megújítani. Lapunk jövőben is eddigi tartalmával és terjedelmében fog megmaradni.

Jelen számunkkal küldjük szét az 1879-ki évfolyam czimlapját és foglalátját.

Ny. Stein J. m. kir. egyet. nyomd. az ev. ref. főtanoda bot. Kolozsvárt.

